

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

ОЛЬШАНЧЕНКО ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ

УДК 347.193:347.51

**ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ
УКРАЇНА ПЕРЕД СУБ'ЄКТАМИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ**

12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право;
міжнародне приватне право»

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

ХАРКІВ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі цивільного права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор **Яроцький Віталій Леонідович**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри цивільного права № 2, член-кореспондент НАПрН.

Офіційні опоненти:

– доктор юридичних наук, професор **Отрадна Оlesia Олександрівна**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри цивільного права;

– кандидат юридичних наук, доцент **Чалий Юрій Іванович**, Харківський національний університет внутрішніх справ, доцент кафедри цивільного права та процесу (факультет № 6).

Захист відбудеться «16» квітня 2021 р. о 10:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.02 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84а.

Автореферат розіслано «12» березня 2021 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

К. В. Гусаров

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Визнання держави Україна учасником цивільних правовідносин (частина друга статі 2 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) визначило необхідність наукового пошуку форм й способів її участі у цивільних правовідносинах. Генеза цивільного законодавства України знайшла своє віддзеркалення у поглибленні форм участі нашої держави у цивільних правовідносинах, що підвищує ймовірність порушення нею суб'єктивних цивільних прав інших осіб, у тому числі й суб'єктів підприємницької діяльності.

Держава Україна здатна вступати як у договірні, так й недоговірні цивільні правовідносини із суб'єктами підприємницької діяльності на тлі збереження за нею публічно-правових функцій. Вони виконуються нею у рамках реалізації її повноважень органами законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Це обумовлює низку проблем, пов'язаних із застосуванням до держави Україна цивільно-правової відповідальності. Зокрема, це питання: визначення особи право порушника; сфери в якій може мати місце право порушення; характеру поведінки правопорушника, що здатна порушити відповідні суб'єктивні цивільні права; критеріїв визначення її правомірності або протиправності; порядку притягнення держави Україна до цивільно-правової відповідальності й реалізації нею відповідних заходів несприятливого характеру.

Окреслене питання актуалізується одразу декількома важливими обставинами. Зокрема: зближення й взаємозв'язок окремих галузей вітчизняного права, що детермінує потенційну можливість притягнення держави Україна до цивільно-правової відповідальності перед суб'єктами підприємницької діяльності за шкоду, завдану нормативно-правовими актами та актами правозастосування. З іншого - характер відносин, що складаються між державою й такими суб'єктами, який може набувати властивостей як договірної взаємодії, так і недоговірного контролю. Наведені обставини можуть негативно впливати на майновий стан відповідного суб'єкта, а також призвести до невирішеності низки важливих моментів, пов'язаних із цивільно-правовою відповідальністю держави Україна на нормативному рівні, у судовій практиці й на рівні цивілістичної доктрини.

Науково-теоретичним підґрунтям дисертаційної роботи стали праці М. М. Агаркова, С. С. Алексєєва, Л. М. Баранової, В. І. Борисової,

І. В. Болокан, В. І. Буюклі, Т. М. Волощенко, М. Р. Габріадзе, В. П. Грибанова, Ю. М. Дзери, О. С. Іоффе, І. С. Канзафарової, Т. С. Ківалової, О. О. Кота, Н. С. Кузнецової, А. В. Куцина, Г. К. Матвєєва, В. А. Ойгензіхта, О. О. Отраднової, О. О. Первомайського, О. П. Печеного, В. Ф. Піддубної, В. Д. Примака, С. Д. Русу, О. М. Соловійова, О. А. Флейшиць, Р. О. Халфіної, Г. В. Хохлової, Ю. І. Чалий, Г. Ф. Шершеневича, О. С. Яворської, В. Л. Яроцького та ін.

Водночас, попри фрагментарний розгляд питання цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності у наукових працях, воно отримує свою актуалізацію у контексті альтернативних юридичних позицій, що розкривають діапазон наявних у вітчизняному правовому середовищі проблем.

Наведене визначає необхідність більш ґрунтовного та комплексного наукового дослідження питання цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності.

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації затверджена на засіданні вченої ради Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого 18 квітня 2008 року, й узгоджується із планом науково-дослідних робіт кафедри цивільного права № 1 університету в межах державної цільової комплексної програми «Проблеми вдосконалення правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин в Україні» (№ державної реєстрації 0111U000963).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є визначення сутності та специфіки цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності, її підстав, форм, міри та механізму реалізації. З урахуванням цього формулювання теоретичних положень і пропозицій з удосконалення чинного цивільного законодавства України, а також розробка наукових висновків та рекомендацій для вітчизняної судової практики.

Відповідно до поставленої мети окреслено основні завдання дослідження:

- встановити форми участі держави Україна у цивільних правовідносинах;
- визначити способи реалізації державою Україна цивільної правосуб'єктності у відносинах із суб'єктами підприємницької

діяльності;

- виявити та розкрити характер порушень, за які держава Україна несе цивільно-правову відповідальність перед суб'єктами підприємницької діяльності;

- з'ясувати межі й форми цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності;

- визначити особливості договірної цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності;

- розкрити порядок цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності за цивільно-правові делікти;

- виявити підстави цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності за акти нормотворення й схарактеризувати юридичний механізм її реалізації;

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають, розвиваються та припиняються у зв'язку з притягненням держави України до цивільно-правової відповідальності за порушення суб'єктивних цивільних прав суб'єктів підприємницької діяльності.

Предметом дослідження є цивільно-правова відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності.

Методи дослідження. Відповідно до поставленої мети та завдань у роботі використано як загальнонаукові, так і спеціально-наукові методи.

Беручи до уваги комплексний та історичний характер предмета дослідження, філософською основою методологічної парадигми роботи виступає діалектика як філософський метод пізнання. Використання діалектичного методу під час проведення дослідження надало можливість визначити способи реалізації державою Україна цивільної правосуб'єктності у відносинах з суб'єктами підприємницької діяльності. Крім цього, цей метод дав можливість встановити зміст цивільно-правової відповідальності держави Україна перед такими суб'єктами – як різновиду юридичної відповідальності.

Історичний метод дозволив розкрити генезу правового регулювання відносин цивільно-правової відповідальності держави перед суб'єктами підприємницької діяльності, проаналізувати історичну варіативність нормативних підходів до розв'язання окреслених питань. За допомогою функціонального методу розглянуто специфіку вини держави Україна під час порушення суб'єктивних цивільних прав

суб'єктів підприємницької діяльності та порядок відновлення порушених прав.

Порівняльно-правовий метод використано під час компаративного дослідження різних підходів до визначення та характеристики змісту й особливостей правового регулювання цивільно-правової відповідальності держави у відносинах з суб'єктами підприємницької діяльності в різних правових системах. Сформулювати конкретні пропозиції щодо вдосконалення національного цивільного законодавства України вдалося завдяки методу правового моделювання.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що подана на захист робота є першим у вітчизняній цивільно-правовій науці комплексним науковим дослідженням особливостей цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності. Основні теоретичні й практичні результати, які мають наукову новизну й виносяться на захист, конкретизуються в таких положеннях, висновках і рекомендаціях.

Уперше:

– визначено основні умови здійснення державою Україна цивільної правосуб'єктності у відносинах відповідальності перед суб'єктами підприємницької діяльності, до яких пропонується віднести: 1) визнання держави Україна суб'єктом цивільного права на рівні законодавчих положень; 2) визначення органу або органів державної влади, їх посадової або службової особи (осіб) або іншого суб'єкта (суб'єктів), на яких покладаються обов'язки і які наділяються правами діяти в інтересах держави Україна безпосередньо у цивільних правовідносинах; 3) набуття відповідним державним органом (органами), його посадовою або службовою особою (особами) або іншим суб'єктом (суб'єктами) цивільної правосуб'єктності шляхом державної реєстрації відповідного суб'єкта як юридичної особи або призначення фізичної особи на певну посаду відповідно;

– доведено необхідність визнання в якості елемента підстави відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності у сфері нормотворення приватноправову протиправність відповідного нормативно-правового акту, яку слід визначати через його невідповідність положенням чинного цивільного законодавства України, при цьому не виключена його можлива публічно-правова правомірність, що визначається, зокрема, через відповідність такого акту основним засадам правового регулювання суспільних відносин у публічній сфері;

– обґрунтовано неможливість кваліфікації дій держави Україна

із запровадження на рівні спеціальних нормативно-правових актів порядку відновлення суб'єктивних цивільних прав суб'єктів підприємницької діяльності або їх правонаступників, яких такі особи були позбавлені на підставі чинних на той час нормативних приписів, як мір цивільно-правової відповідальності держави Україна перед підприємцями за протиправні дії. Така поведінка являє собою різновид позитивної відповідальності держави Україна, якщо її протиправність прямо не обумовлюється чинними на той момент вітчизняними нормативними положеннями і не встановлюється у передбачений законом спосіб;

– доведено можливість покладення на державу Україна відповідальності за шкоду, що завдана суб'єкту підприємницької діяльності внаслідок неефективності здійснення правосуддя, однією із підстав настання якої виступає ухвалення судом рішення, що згодом скасовується або визнається незаконним, що, однак, мало наслідком завдання суб'єкту підприємницької діяльності майнових збитків й унеможливило відновлення його порушених прав у зв'язку з неплатоспроможністю боржника, його припиненням чи з інших обставин, за умови, що ефективного здійснення правосуддя відповідним судом виключило б або мінімізувало завдання таких збитків.

Удосконалено:

– теоретичні положення про співвідношення категорії «незаконність» як підстави цивільно-правової відповідальності держави Україна, зокрема перед суб'єктами підприємницької діяльності згідно зі статтями 1173 – 1176 Цивільного кодексу України та загальноприйнятої категорії «протиправність» як елементу підстави настання цивільно-правової відповідальності в цілому. Обґрунтовано, що при застосуванні вказаних нормативних положень категорія «незаконність», позначаючи невідповідність актів органів державної влади, їх посадових або службових осіб положенням закону або джерелам права підзаконного рівня, конкретизує розуміння протиправності як підстави цивільно-правової відповідальності держави Україна у сфері нормотворення та правозастосування;

– наукові підходи до критеріїв визначення наявності безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку між протиправною поведінкою держави Україна в особі органу державної влади, її посадових або службових осіб та завдання ними шкоди суб'єкту підприємницької діяльності у договірних цивільних правовідносинах. Обґрунтовано, що безпосередній причинно-наслідковий зв'язок

характеризується спричиненням шкоди саме протиправною поведінкою боржника за наявності обставин, що сприяли такій поведінці, а не наявністю будь-яких інших обставин, що вплинули на відповідні події чи поведінку боржника, якою завдано шкоду суб'єкту підприємницької діяльності у договірних відносинах;

– обґрунтування положень, що держава Україна несе недоговірну цивільно-правову відповідальність перед суб'єктом підприємницької діяльності у сфері нормотворчої й правозастосовчої діяльності незалежно від вини, у той час як виникнення у неї права регресної вимоги на відшкодування понесених витрат за рахунок коштів відповідних посадових чи службових осіб перебуває у безпосередній залежності від наявності у їх поведінці як суб'єктів публічної адміністрації вини. На рівні цієї моделі відбувається розмежування відповідальності держави Україна за ризик, а також відповідальності посадових чи службових осіб органів державної влади за вчинення «класичного» цивільного правопорушення;

– положення що правосуб'єктність держави Україна у цивільних правовідносинах з відшкодування шкоди, завданої суб'єктам підприємницької діяльності органами державної влади, їх посадовими чи службовими особами, тобто її цивільно-правова відповідальність, здійснюється через такі органи або їх посадових чи службових осіб. При цьому створені державою установи, заклади, чи юридичні особи інших організаційно-правових форм та господарські товариства виступають самостійними учасниками майнового обороту й не відповідають за зобов'язаннями держави Україна, при цьому вона може нести субсидіарну відповідальність за їх зобов'язаннями як їх засновник у випадках, встановлених законом;

– визначення поняття «цивільно-правова відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності», під якою запропоновано розуміти покладення на державу Україна безпосередньо або в особі органів державної влади та/або їх посадових чи службових осіб додаткових майнових або організаційних обов'язків несприятливого характеру, у випадках порушення нею (ними) суб'єктивних цивільних прав суб'єктів підприємницької діяльності.

Набули подальшого розвитку:

– положення, щодо порядку застосування частини другої статті 1187 Цивільного кодексу України у випадку відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності. Доведено, що у разі коли шкода підприємцю завдається джерелом підвищеної

небезпеки, яке перебуває у володінні органу державної влади та/або його посадовою чи службовою особи за суб'єктивним цивільним правом, відмінним від права власності, обов'язок її відшкодування покладається на державу Україна в силу статті 1173 або статті 1174 Цивільного кодексу України відповідно, як на суб'єкта відповідальності за поведінку вказаних осіб, а не як на власника джерела підвищеної небезпеки;

– наукове розуміння чинної правової моделі цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності у сфері правосуддя. Обґрунтовано, що в сучасних умовах положеннями законодавства України фактично реалізується концепція розподілу майнових ризиків за результати вирішення спору у суді між учасниками процесу, відповідно до якої такі ризики, що пов'язані з ухваленням судами рішень, які згодом були скасовані або які не відповідають закону, та які спричинили шкоду відповідним особам, перекладаються на учасників спору. Держава Україна не забезпечує механізмів відшкодування завданої такими діями суду шкоди суб'єктам підприємницької діяльності крім випадків встановлення в діях судді (суддів) складу кримінального правопорушення за обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили;

– положення щодо підвищення ефективності виконання державою Україна своїх зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої суб'єктам підприємницької діяльності органами державної влади, їх посадовими чи службовими особами. Сформульовано рекомендацію із забезпечення функціонування юридичного механізму формування компенсаційного майнового фонду, як факультативного джерела виконання державою Україна відповідних зобов'язань, наповненням для якого слугуватимуть відрахування з приватизаційних операцій та який витратиться виключно для вказаних потреб;

– теоретичні висновки щодо того, що критерій визначення протиправності (незаконності) підзаконних нормативно-правових актів, якими встановлено обмеження діяльності підприємців в умовах значного поширення гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, як умови цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності. Обґрунтовано, що вказану протиправність (незаконність) в цивільно-правовому ключі слід визначати із засад співмірності розмірів завданої й відверненої відповідними обмеженнями шкоди;

– наукові погляди про необхідність формалізації на рівні

положень чинного цивільного законодавства України підстав переддоговірної цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності в межах конкурсного праввідношення з публічних закупівель, зокрема шляхом покладення на неї обов'язку відшкодування понесених такими суб'єктами збитків у вигляді витрат на участь у конкурсі за наявності відмови відповідних органів державної влади, їх посадових чи службових осіб від його проведення без визначення переможця.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання запропонованих в роботі висновків, результатів та пропозицій у правотворчій діяльності – для удосконалення положень чинного законодавства України, що регулює порядок цивільно-правової відповідальності держави Україна; у правозастосовчій діяльності – шляхом їх застосування судами під час розгляду відповідних категорій справ, адвокатами та іншими суб'єктами під час здійснення професійної юридичної діяльності; у навчальному процесі – під час викладання дисципліни «Цивільне право», при підготовці відповідних методичних та навчальних посібників, а також підручників для студентів закладах вищої освіти юридичного профілю.

Апробація результатів дисертації. Одержані в ході дослідження висновки, узагальнення й пропозиції обговорювалися на засіданні кафедри цивільного права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, оприлюднені на наступних міжнародних науково-практичних конференціях: «Проблеми цивільного права та процесу: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора О. А. Пушкіна» (м. Харків, 23 травня 2009 р.), «Від громадянського суспільства – до правової держави» (м. Харків, 23 квітня 2010 р.), «Проблеми цивільного права та процесу: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора О. А. Пушкіна» (м. Харків, 22 травня 2010 р.), «Юридичні науки: проблеми та перспективи» (м. Запоріжжя, 26 – 27 червня 2020 р.).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження було опубліковано п'ять статей – у наукових фахових виданнях України, одна стаття – у зарубіжному виданні з юридичного напрямку, тези 4 доповідей на науково-практичних конференціях та круглих столах.

Структура та обсяг дисертації. відповідають поставленим меті та завданням дисертації, зумовлені логікою розкриття теми дослідження та досягнення наукових результатів. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять 10 підрозділів, списку використаних джерел і

додатку. Загальний обсяг рукопису дисертації становить 230 сторінок, із яких основний текст 206 сторінки, список використаних джерел (221 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації та її зв'язок із науковими програмами, планами й темами, з'ясовано стан наукової розробки поставленої проблематики. Сформульовано мету й завдання дослідження, визначено його об'єкт, предмет й методологію, а також теоретичні положення наукової новизни, висвітлено теоретичне й практичне значення роботи, наведено відомості про апробацію одержаних результатів й надано перелік публікацій за темою дисертації.

Розділ 1 «Загальні положення про цивільно-правову відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 *«Нормативні й наукові підходи до визначення держави Україна як учасника цивільних правовідносин»* проведено аналіз підходів до вирішення питання участі держави Україна в цивільних правовідносинах. Визначено, що у рамках першого підходу можливість такої участі повністю заперечується, а в рамках другого – визнається повністю здійснюваною в умовах правозастосочної практики.

Встановлено, що особливий статус держави Україна як учасника цивільних правовідносин визначається поєднанням в ній як функцій з публічного управління, так і статусу суб'єкта, що згідно вимогам чинного вітчизняного законодавства здатен набувати та здійснювати суб'єктивні цивільні права. Визначено, що інституціональність держави Україна визначає здійснення нею як державної влади, так й її суб'єктивних цивільних прав і виконання суб'єктивних цивільних обов'язків через систему органів державної влади. Обґрунтовано, що незважаючи на те, що органи державної влади мають статус юридичної особи, а власне держава Україна – не наділена ним, в цивільних правовідносинах вони не мають жодних власних прав і обов'язків, вони набувають й здійснюють суб'єктивні цивільні права від імені держави й для держави.

Підрозділ 1.2 *«Держава Україна як суб'єкт цивільно-правової відповідальності»* присвячений комплексному розгляду держави Україна як суб'єкта цивільно-правової відповідальності.

Встановлено, що можливість притягнення держави Україна до відповідальності у відповідних правовідносинах й за конкретну протиправну поведінку залежить від реалізації інституціональності й функціональної диференціації органів державної влади в межах вітчизняного правопорядку. Обґрунтовано, що у цивільних правовідносинах суб'єктів підприємницької діяльності державні юридичні особи реалізують власну правосуб'єктність й набувають та здійснюють суб'єктивні цивільні права та виконують суб'єктивні цивільні обов'язки від свого імені, а не від імені та в інтересах держави Україна. Остання, як їх засновник, несе субсидіарну відповідальність за діяльність відповідних учасників цивільних правовідносинах.

Визначено, що набуття органом державної влади статусу юридичної особи, тобто цивільної правосуб'єктності, необхідно розглядати як один із елементів юридичного складу для реальної реалізації правосуб'єктності держави Україна у цивільних правовідносинах. Виокремлено елементи юридичного складу, які необхідні для притягнення до цивільно-правової відповідальності.

У підрозділі 1.3 *«Поняття, види й майнова основа цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності»* досліджено сутність цивільно-правової відповідальності, її зміст, функції та види.

Розмежовано матеріальний й формально-юридичний аспекти цивільно-правової відповідальності. Констатовано, що цивільно-правову відповідальність найчастіше характеризують наступними ознаками: 1) негативні для правопорушника наслідки; 2) осуд поведінки правопорушника; 3) відповідальність юридично рівних суб'єктів один перед одним; 4) компенсаційний характер. Державний примус не є однією з визначальних ознак цивільно-правової відповідальності, водночас, може розглядатись як її факультативна ознака й застосовуватись для забезпечення притягнення особи до цивільно-правової відповідальності.

Обґрунтовано, що в цивільних правовідносинах держава Україна може нести перед суб'єктами підприємницької діяльності переддоговірну та договірну цивільно-правову відповідальність як безпосередній учасник переддоговірного процесу, в особі відповідних органів державної влади, й у договірних відносинах, а також субсидіарну цивільно-правову відповідальність, у тому числі за договірними зобов'язаннями державних юридичних осіб. Визначено, що підставою для цивільно-правової відповідальності виступає аналогічний

набір обставин, що являє собою підставу для договірної відповідальності інших учасників договірних цивільних правовідносин. Передумовами її притягнення до недоговірної цивільно-правової відповідальності виступає порушення відповідною особою суб'єктивних цивільних прав інших суб'єктів підприємницької діяльності. Актуальним для вітчизняної практики правозастосування залишається й питання відповідальності держави України за акти фактичної поведінки, тобто за делікти, зокрема пов'язані зі здійсненням бойових дій.

Розділ 2 «Особливості відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності у сфері договірних відносин» містить три підрозділи.

У підрозділі 2.1 «Підстави відповідальності держави Україна за порушення прав суб'єктів підприємницької діяльності у сфері договірних відносин» встановлено, що в якості підстави її цивільно-правової відповідальності розглядається правопорушення. Останнім є акт неправомірної поведінки тобто, дія або бездіяльність особи, що порушує норми актів цивільного законодавства або умови договору, й з якою договір або закон пов'язують виникнення цивільно-правової відповідальності.

Визначено, що протиправність, вина заподіювача шкоди, шкода на стороні потерпілої особи та причинний зв'язок між протиправною поведінкою й шкодою виступають основоположними умовами цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності. Обґрунтовано, що вину держави Україна, зокрема у контексті органів державної влади, що реалізують її цивільну правосуб'єктність, як один з елементів підстави її договірної цивільно-правової відповідальності, можливо визначати через категорії «належним чином» та «усі залежні від особи заходи» як важливих елементів теорії об'єктивної вини.

У підрозділі 2.2 «Переддоговірна цивільно-правова відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності» розглянуто особливості переддоговірної цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності, акцентовано увагу на основних умовах настання такої відповідальності.

Встановлено специфіку протиправності як умови переддоговірної цивільної відповідальності держави Україна за порушення, допущені органами державної влади на стадії проведення конкурсу (тендеру) при здійснення публічних закупівель товарів, робіт або послуг. Вона може

полягати, зокрема, у недобросовісному веденні переговорів, що може втілюватись у тому числі й у відмові від укладення договору з переможцем такого конкурсу (тендеру). Визначено, що переддоговірна цивільно-правова відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності за порушення, допущені органами державної влади на стадії проведення конкурсу (тендеру) під час здійснення публічних закупівель характеризується застосуванням до порушника мір відповідальності, еквівалентних обсягу коштів, необхідних для відновлення порушених суб'єктивних цивільних прав й не передбачає здійснення на нього штрафного охоронного впливу.

У підрозділі 2.3 «Договірна цивільно-правова відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності» розглянуто специфіку настання договірної цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності. Визначено, що у цивільних правовідносинах, як договірних, так і недоговірних відповідні органи, з огляду на їх правовий статус реалізують у першу чергу не свою власну правосуб'єктність, а правосуб'єктність держави Україна.

Обґрунтовано, що у випадку порушення договірних зобов'язань органом державної влади виконання рішення суду про стягнення передбачає списання коштів, що перебувають на рахунках такого органу, а також коштів, передбачених за бюджетною програмою для забезпечення виконання рішень суду, якщо коштів на рахунку буде недостатньо. Водночас, незважаючи на розмежування відповідних рахунків, кошти на них перебувають у державній власності. Це підтверджує те, що відповідальність за порушення відповідних зобов'язань несе держава Україна.

Розділ 3 «Особливості недоговірної відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 3.1 «Підстави недоговірної відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності» розглянуто специфіку недоговірної відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності й обґрунтовано покладання на неї безвинної відповідальності за порушення суб'єктивних цивільних прав осіб, зокрема суб'єктів підприємницької діяльності. Доведено, що питання безвинної цивільно-правової відповідальності держави Україна за шкоду, завдану актами її органів та службових чи посадових осіб жодним чином не виключає інших елементів підстави такої

відповідальності, зокрема, таких як: протиправність поведінки, шкоду та причинно-наслідковий зв'язок між такою поведінкою й завданою шкодою. Встановлено, що специфіку цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності у сфері недоговірних відносин визначають форми її впливу на суб'єктивні цивільні права відповідних осіб, якими є приписи нормативно-правових актів та актів правозастосування.

У підрозділі 3.2 «Недоговірна відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності за цивільно-правовий делікт» проаналізовано модель завдання підприємцям шкоди з використанням військового майна, у тому числі й під час бойових дій, а також порядок її відшкодування державою Україна.

Обґрунтовано, що застосування військової сили, у тому числі й на підставі норм чинного законодавства Україна, що спричинило знищення або пошкодження майна, не може бути визнано законним й безумовно виправдано законом. Встановлено, що виконання бойових завдань, включаючи участь у антитерористичній операції, не звільняє державу Україна від відповідних обов'язків. Доведено, що шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю військовослужбовців під час проходження ними військової служби й виконання покладених на них обов'язків відшкодовується державою Україна незалежно від вини цього військовослужбовців. Встановлено, що шкода, завдана підприємцю терористичним актом, відшкодовується державою Україна за наявності відповідного закону. Останній може запроваджувати механізм компенсацій, що не передбачають оплату ринкової вартості знищеного або пошкодженого в результаті терористичного акту майна.

У підрозділі 3.3 «Недоговірна відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності у сфері нормотворення» розглянуто її цивільно-правову відповідальність перед суб'єктами підприємницької діяльності за акти нормотворення у контексті відповідальності за законотворчу діяльність.

Обґрунтовано, що на державу Україна покладається обов'язок відшкодування підприємцям реальних збитків, понесених ними у зв'язку з прийняттям державою нормативно-правових актів. Запропоновано до таких збитків відносити припинення права власності на певне майно (вилучення майна), неможливість використання майна за цільовим призначенням й неотримання у зв'язку з цим справедливої компенсації або позбавлення особи можливості реалізувати фактично

виготовлене для реалізації майно. Встановлено, що «гарантії» для суб'єктів підприємницької діяльності як учасників цивільних правовідносин в умовах пандемії COVID-19 забезпечуються шляхом реалізації концепції самогарантування або самозабезпечення відповідних законних інтересів.

У підрозділі 3.4 «Недоговірна відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності у сфері правозастосування досліджено можливість настання недоговірної відповідальності за неправомірно стягнуті податки, збори або митні платежі, тобто їх безпідставне стягнення або стягнення у більшому розмірі, ніж це передбачено законодавством. Встановлено, що пошкодження або знищення майна суб'єктів підприємницької діяльності в ході проведення відповідних дій правоохоронних органів, що не призвело до отримання нових доказів у справі, слід кваліфікувати як цивільно-правовий делікт, а не «особливості проведення обшуку та виїмки». Шкода, завдана такими діями, повинна відшкодовуватись підприємцям у повному обсязі.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання, що виявляється у визначенні сутності цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності, її підстав, форм, міри та механізму здійснення, що надало змогу сформулювати обґрунтовані висновки, які зводяться до наступного:

1. Держава Україна виступає особливим учасником цивільних правовідносин, оскільки поєднує у собі приватноправовий статус з публічно-правовими функціями й виступає у таких правовідносинах через органи державної влади, їх службових та посадових осіб.

2. Правосуб'єктність держави Україна у цивільних правовідносинах, в тому числі з відшкодування шкоди, завданої суб'єктам підприємницької діяльності, реалізується органами державної влади, які набувають й здійснюють суб'єктивні цивільні права та обов'язки лише від імені та в інтересах держави Україна.

3. Можливість участі держави Україна у цивільних правовідносинах як особливого їх учасника визначається двома обставинами, що водночас виступають загальними передумовами її правосуб'єктності. Це інституційність та функціональна диференціація

інституцій держави.

4. Здійснення органами державної влади діяльності в межах статусу юридичної особи виключає необхідність набуття такого статусу державою Україна як учасником цивільних правовідносин.

5. Традиційно примус розглядається в інструментальній теорії права як одна із основних ознак юридичної відповідальності. Водночас, у межах дії механізму застосування цивільно-правової відповідальності, як різновиду юридичної відповідальності примус (як публічно-правовий так і приватноправовий) втрачає визначальних характер, і може розглядатись лише як її факультативна ознака.

6. Положеннями вітчизняного чинного цивільного законодавства практично запроваджено «майновий імунітет держави Україна», який унеможливує звернення стягнення на майно, що перебуває у державній власності.

7. Безвинна відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності за шкоду завдану протиправними нормативно-правовими актами або актами правозастосування характеризуються перекладенням ризику такої відповідальності з органів державної влади, їх службових або посадових осіб, у тому числі й у зв'язку з випадковими обставинами, на державу Україна.

8. Для забезпечення виконання зобов'язань держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності пропонується створити фонд, який би наповнювався шляхом обов'язкового відрахування до нього, наприклад, 10 % від ціни продажу об'єктів (крім житлової нерухомості) в процесі здійснення приватизації. Кошти такого фонду можуть слугувати майном, на яке може бути звернене стягнення підприємцями – кредиторами держави Україна.

9. Визначення на рівні окремого закону порядку компенсації суб'єктам підприємницької діяльності, шкоди, завданої нормативно-правовими актами держави Україна, протиправність яких не визнана на підставі положень закону, що діяв у відповідний період, є різновидом її позитивної цивільної відповідальності й не являє собою відповідальність за прийняття протиправних (незаконних, неконституційних) нормативно-правових актів.

10. Суд (суддя) не може діяти в інтересах держави Україна під час оскарження його дій як таких, що порушують суб'єктивні цивільні права суб'єктів підприємницької діяльності, а тому й виступати у відповідних справах в якості відповідача. У випадках порушення принципу «юридичної визначеності» та, зокрема, в ситуаціях, коли відновлення

порушених суб'єктивних цивільних прав підприємця є неможливим або значно ускладнюється у зв'язку з обставинами, що мали місце між ухваленням рішення апеляційним та касаційними судами при скасуванні рішення суду апеляційної інстанції, завдана цим шкода повинна перекладатись на державу Україна.

11. Пропонується доповнити статтю 1173 ЦК України частиною третьою такого змісту:

«3. Шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу військового управління або військовою частиною (посадовими особами) при здійсненні ними своїх повноважень, відшкодовується державою незалежно від вини цих органів.

Це положення застосовується в тому числі до випадків завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки, володільцем якого є орган військового управління або військова частина (посадові особи)».

12. Пропонується доповнити статтю 1174 ЦК України частиною другою такого змісту:

«2. Шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю військовослужбовців під час проходження ними військової служби і виконання покладених на них обов'язків відшкодовується державою Україна незалежно від вини вказаних військовослужбовців.

Це положення застосовується в тому числі до випадків завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки, володільцем якого є орган військового управління або військова частина (посадові особи)».

13. Пропонується доповнити статтю 1175 ЦК України частиною другою такого змісту:

«Реальні збитки, пов'язані з припиненням права власності на майно (в тому числі у зв'язку з його вилученням), чи неможливістю його подальшого використання за призначенням і неотримання у зв'язку з цим справедливої компенсації або позбавлення особи можливості реалізувати фактично виготовлене для реалізації майно, що завдані внаслідок прийняття органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування нормативно-правового акту, відшкодовуються державою Україна, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування незалежно від визнання такого нормативно-правового акту незаконним та його скасування, якщо таким нормативно-правовим актом не створено умови для реалізації відповідного майна протягом розумного

строку або не запроваджено механізм одержання відповідними особами справедливої компенсації».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Ольшанченко В. І. Деякі аспекти правового регулювання деліктної відповідальності держави перед підприємцями. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 5. С. 61–63.

2. Ольшанченко В. І. Участь держави у цивільних відносинах як передумова її цивільно-правової відповідальності. *Вісник господарського судочинства*. 2010. № 3. С. 155–161.

3. Ольшанченко В. І. Передумови договірної відповідальності держави перед підприємцями. *Юридична Україна*. 2010. № 6. С. 37–41.

4. Olshanchenko V. The recent period of evolution of the institute of civil-legal liability of the state Ukraine to entrepreneurs. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 6/2. P. 136–140.

5. Ольшанченко В. І. Цивільно-правова відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності: сутність, функції, види. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2019. № 41, т. 2. С. 30–33.

6. Ольшанченко В. І. Держава Україна як суб'єкт цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану підприємцям у ході проведення АТО/ООС (аналіз чинного законодавства та практики). *Юридична Україна*. 2020. № 11. С. 6 – 14.

7. Ольшанченко В. І. Субсидіарна відповідальність держави за зобов'язаннями юридичних осіб публічного права. *Проблеми цивільного права та процесу: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора О. А. Пушкіна* (м. Харків, 23 травня 2009 р.). Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2009. С. 206–207.

8. Ольшанченко В. І. Засади відповідальності держави як учасника цивільних правовідносин. *Від громадянського суспільства – до правової держави: матеріали V міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 23 квітня 2010 р.). Харків: Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2010. С. 330–331.

9. Ольшанченко В. І. Окремі аспекти деліктної відповідальності держави перед підприємцями. *Проблеми цивільного права та процесу: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора О. А. Пушкіна* (м. Харків, 22 травня 2010 р.). Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2010. С. 181–182.

10. Ольшанченко В. І. Примус як ознака цивільно-правової

відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності. *Юридичні науки: проблеми та перспективи*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 26 – 27 червня 2020 р.). Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2020. С. 53–54.

АНОТАЦІЯ

Ольшанченко В. І. Цивільно-правова відповідальність держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2021.

Досліджуються нормативні і наукові підходи до визначення держави як учасника цивільних правовідносин, встановлюються умови участі держави в охоронних цивільних правовідносинах в якості суб'єкта відповідальності. Обґрунтовано, що у цивільних правовідносинах з відшкодування шкоди, завданої підприємцям, держава Україна реалізує свою правосуб'єктність через органи державної влади їх посадових чи службових осіб. Визначено майнову основу цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності.

Ретельному аналізу піддано підстави відповідальності держави Україна за порушення прав суб'єктів підприємницької діяльності у сфері договірних відносин, зокрема на переддоговірній стадії та на стадії розвитку власне договірних відносин. Особливу увагу в роботі присвячено розгляду підстав і порядку цивільно-правової відповідальності держави Україна перед суб'єктами підприємницької діяльності за цивільно-правові делікти, вчинені, зокрема в ході антитерористичної операції або операції Об'єднаних сил. Також в дисертації розглянуто порядок відповідальності держави України перед підприємцями за нормативно-правові акти, а також акти правозастосування, в тому числі судові рішення.

Ключові слова: держава Україна, цивільно-правова відповідальність, суб'єкти підприємницької діяльності, шкода, вина, протиправність, відшкодування.

АННОТАЦИЯ

Ольшанченко В. И. Гражданско-правовая ответственность государства перед субъектами предпринимательской деятельности.

– Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 «Гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право».

– Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2021.

Исследуются нормативные и научные подходы к определению государства как участника гражданских правоотношений, определяются условия участия государства в охранных гражданских правоотношениях в качестве субъекта ответственности. Обосновывается, что в рамках гражданских правоотношений по возмещению вреда, причиненного предпринимателям, государство Украина реализует свою правосубъектность через органы государственной власти, их должностных и служебных лиц. Определена имущественная основа гражданско-правовой ответственности государства Украина перед субъектами предпринимательской деятельности. Детальному анализу подданы основания ответственности государства Украина за нарушения прав субъектов предпринимательской деятельности в сфере договорных отношений, в частности на преддоговорной стадии и на стадии развития собственно договорных отношений.

Отдельное внимание в работе уделено рассмотрению оснований и порядка гражданско-правовой ответственности государства Украина перед субъектами предпринимательской деятельности за гражданско-правовые деликты, совершенные, в частности, в ходе антитеррористической операции либо операции Объединенных сил. Также в диссертации рассмотрен порядок ответственности государства Украина перед предпринимателями за нормативно-правовые акты, а также акты правоприменения, в том числе судебные решения.

Ключевые слова: государство Украина, гражданско-правовая ответственность, субъект предпринимательской деятельности, вред, вина, противоправность, возмещение.

SUMMARY

Olshanchenko V.I. Civil liability of the state of Ukraine to the

subjects of economic activity. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for obtaining a scientific degree of Candidate of Legal Sciences on specialty 12.00.03 «Civil law and civil procedure; family law; international private law». – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The dissertation is dedicated to consideration of the grounds and the order of civil law liability of the state of Ukraine to the subjects of economic activity. The legislative and scientific approaches to determination of the state as participant of civil relationships are researched and the conditions of participation of the state in protectoral civil relationships as a subject of responsibility are determined. It is justified that in civil relationships of reparation of the damage caused to the subjects of economic activity the state of Ukraine exercises its legal personality through the bodies established by the state or by their officials. At the same time the institutions, establishments, state enterprises and business partnerships are the independent participants of civil circulation and do not bear the responsibility for the state's obligations. But the state of Ukraine can bear subsidiary responsibility for obligations of such subjects as their founder in cases defined by legislation. The property basis for material responsibility of the state of Ukraine to the subjects of economic activity is defined. It is justified that despite of the general rule according to which the participant of civil relationships bear the responsibility for obligations by any property except objects which could not be the subject of reimbursement, the property basis for state's responsibility is clearly defined. If the other is not provided by legislative provisions, the basis for reparations is the funding defined for such purposes in state budget. The grounds for responsibility of the state for violations of the rights of subjects of economic activity in sphere of contractual relationships particularly at a pre-contractual stage as well as at a stage of contractual relationships development are deeply analyzed. It is found that pre-contractual civil liability of the state of Ukraine to the subjects of economic activity for violations committed by state bodies at the stage of a contest (tender) within public procurement is characterized by application to the violator the means of liability that are equivalent to the volume of restoration of violated rights and does not provide the punishing influence over the violator.

A considerable attention is devoted in the research to consideration the grounds and the order of civil liability of the state of Ukraine to the subjects of economic activity for civil torts committed particularly during anti-

terroristic operation or Joint Forces Operation. Also the order of liability of the state of Ukraine to the subjects of economic activity for legislative acts as well as for law-enforcements acts including judgments is considered. It is justified that in cases when the principle of legal certainty is violated and the restoration of violated rights of entrepreneur is impossible or becomes much more complicated because of circumstances that took place between moments of coming into force of the judgments of a court of appeal and a court of cassation (in cases when the judgment of a court of appeal is canceled) the damage caused by such actions of judicial system has to be reimbursed by state of Ukraine.

Key words: state of Ukraine, civil liability, subjects of economic activity, damage, guilt, illegality, reparation.

Відповідальний за випуск:
доктор юридичних наук, професор
Надьон В.В.

Підписано до друку 22 лютого 2021 р. Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Віддруковано на різнографі.
Ум. друк. арк. 0,7. Облік.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 555.

Друкарня
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77